

18- Мавзу: Демографик инқироз ва демографик портлаш босқичидаги давлатларни ажратиб тадбиқ этиш.

Жамиятда инсонларнинг кўпайиб, янгиланиб туришини таъминловчи туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш жараёнларининг йиғиндиси аҳолининг такрор барпо бўлиши дейилади. Аслида туғилиш, ўлим, табиий ўсиш асосан биологик жараёнлар бўлсада, лекин улар қатор ижтимоий, иқтисодий, табиий-биологик ва демографик омиллар таъсирида шаклланади. Мазкур омилларнинг ҳар бири ўз навбатида ижтимоий ҳаётнинг турли қирраларини камраб олади.

Ижтимоий-иқтисодий омиллар: ишлаб чиқариш муносабатларининг хусусиятлари, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, аҳолининг турмуш тарзи, маълумотлилик ва маданият даражаси, аёлларнинг ижтимоий ҳаётда тўтган ўрни, бандлиги, дин, урф-одат ва қадриятлар.

Табиий-биологик омиллар: табиий шароит, табиий офатлар, эркак ва аёл организмнинг ташки муҳитга мослашиш даражаси, иқлим ва унинг жинсий етукликка, фарзанд кўриш даврига, турли эпидемия ва касалликларга таъсири.

Демографик омиллар: аҳолининг ёш-жинсий таркиби, никоҳ ва ажралиш жараёнлари. Агар аҳоли таркибида ёшлар салмоғи юқори ва жинсий мутаносиблик бўлса, никоҳга кириш, яъни оилалар пайдо бўлиши учун демографик имконият мавжуддир. Бу ҳол, ўз навбатида туғилишга ижобий таъсир этади. Аксинча, аҳоли таркибида қариялар салмоғи юқори бўлса, туғилиш камайиб, ўлим ҳоллари купаяди.

Аҳоли такрор барпо бўлишининг икки тури мавжуд:

I тур - аҳоли такрор барпо бўлишининг қисқарган тури. Бу турдаги авлодлар алмашинуви жараёнида аҳоли сони купаймайди, чунки туғилганларга нисбатан улганлар сони юқори бўлади.

II тур - аҳоли такрор барпо бўлишининг кенгайган тури, бундай аксинча, тугалганлар сони улганлар сонидан юқори бўлади ва натижада кейинги авлод вакилларининг сони олдинги авлод вакиллари сонидан куп бўлади. Бундай ҳолда аҳоли мунтазам кўпайиб боради.

Жамиятда авлодлар алмашинуви, аҳоли сонидаги ўзгаришлар туғилиш ва ўлим жараёнларига бевосита боғлиқдир. Туғилиш ва ўлимнинг ўзаро фарқи эса аҳолининг табиий ўсишини белгилайди.

Юқорида кайд этилганидек, кейинги 20-30 йил давомида дунё аҳолисининг кўпайиш суръати анчагина секинлашди. Бу жараённинг асосий сабаби сайёрамиздаги қатор давлатларда туғилишнинг камайиб боришидир ва у тарихий жараён бўлиб, ҳар бир халқнинг ижтимоий-иқтисодий таққийёт даражаси билан боғлиқ. Маълумки, инсоният ўз таққийёти давомида бир неча ижтимоий-иқтисодий босқичларни босиб ўтган.

Туғилиш даражаси жамият тараққийётининг ҳамма босқичларида ҳам бир хил бўлавермаган. Капиталистик формациягача мавжуд бўлган даврларда туғилиш биологик характерга эга бўлган, яъни чекланмаган. Кўпболалик ҳолати жамият томонидан қувватланган. Буни ҳозирги жамият

тараққиёти босқичида яшаб тасаввур қилиш кийин. Масаланинг туб мохиятига назар ташланса, бу ўтмиш замонлардаги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт билан бевосита боғлиқдир. Кулдорлик даврида ҳам, феодализмда ҳам кўпболаликдан хар бир оила ва шу билан бирга жамият ҳам манфаатдор эди. Энг аввал оилада боланинг иқтисодий ўрни нисбатан юқори эди. Кўпгина мамлакатларда оила юмушларида, хунармандчиликда, дехкончиликда ва чорвачиликда болалар меҳнатидан фойдаланилган. Оилада иқтисодий даромаднинг бир қисми бевосита болаларнинг меҳнати орқали яратилган. Демак, бола меҳнати миллий даромаднинг маълум улушини ташкил этгани сабабли, у жамият томонидан қўллаб-қувватланган. Хатто, баъзи давлатларда, масалан, Россияда дехқонларга ишлаш учун бериладиган ер ҳам болалар сонига қараб тақсимланарди. Шундай ҳолатлар ҳам туғилишнинг камайиб кетишига олиб келади. Умуман олганда, капиталистик муносабатларнинг кенг тарқалиши ва ривожланиши оиланинг фарзандларга бўлган ҳам иқтисодий, ҳам маънавий эҳтиёжини пасайтириб юборади. Фикримизнинг далили сифатида ривожланган капиталистик давлатлардан бири АҚШ оилаларидаги туғилиш кўрсаткичларига мурожаат қилсак. Агар 1950 йил хар бир Американларга ўртача 3-4 тадан бола туғилган бўлса, 1970 йил бу курсаткич 3 тага камайди. Кейинги вақтларда АҚШда фарзандсиз оилалар кўпайиб бормокда. Бу давлатда ўтказилган тадқиқотларда кўрсатишича, кўпчилик оилаларда фақат биттадан фарзанд бўлган, уларнинг 44 % кутилмаганда, 15% эса хохламаган холда туғилган экан. Мутахассислар бу ахволни "Америка оиласида инқироз" деб аташмоқда. Бу инқироз Америка Қўшма Штатлари учун муаммоми, йукми? Уни шу давлат аҳолисининг тараққиёт тарихидан келиб чикиб аниқламоқ лозим.

Шундай қилиб, биз юқорида жаҳон мамлакатлари оилаларида туғилиш жараёндаги ўзгаршилар билан танишиб чиқдик. Маълум бўлдики, хозирги вақтда ер юзаси халқларнинг туғилиш жаражаси бир хил эмас экан. Бир тоифа мамлакатларда оилаларнинг туғилиши жуда камайиб кетган бўлса, иккинчи бир хилида жуда юқори. Бу хол юқорида айтилганидек, турли ижтимоий-иқтисодий омиллар билан боғлиқ.

Дунё аҳолиси сонининг ўзгаришида ўлим ҳам асосий омил ҳисобланади. Аҳоли ўлими жамият ривожланиши давомида катта ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсирида содир бўлиб келган. Моддий шарт-шароитларнинг яхшиланиб бориши ўлим холларининг камайишига, акси эса кўпайишига сабаб булган. Соғлиқни сақлаш тизимининг ривожланиши, аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш даражасининг ошиб бориши ҳам ўлимга бевосита таъсир этувчи омиллардандир. Шунингдек, туғилиш биологик имконият даражасида бўлганда, кўпболалик анъаналари ривожланган даврларда туғилган фарзандлар орасидаги давр, муддат (протогенетик давр, никоҳга киргандан биринчи фарзанд туғилгунига қадар ўтган вақт; интергенетик давр: биринчи ва иккинчи, иккинчи учинчи, учинчи ва тўртинчи ва х.к. фарзандлар туғилиши орасидаги давр) қисқа (1,2-2 йил) бўлган холларда ҳам гўдақлар, оналар ўлими юқори бўлади.

XX аср 50-йилларига қадар дунёнинг барча худудларида ҳам ўлим юқори даражада эди. Ушбу даврга қадар аҳоли ўлимида кўпроқ экзоген (ташқи мухит таъсиридаги омиллар: урушлар, эпидемиялар, бахтсиз ходисалар, табиий офатлар) омиллар сабаб бўлган. Аҳолининг жуда куп қисми, айникса Осиё, Африка худудларида юқумли инфекция касалликлардан болалик даврида кўз юмишган. Қадимда ер шарида гўдаклар ва аёллар ўлими айникса, юқори бўлган. Кўпчилик аёллар фарзанд кўриш давларида турли касалликлар айникса, кон йукотиш туфайли халок бўлганлар. Марказий Осиё давлатларида XIX аср охири - XX аср бошларида хар 1000 та туғилган чақалоқлардан бир ёшгача бўлган даврда 300-400 таси, баъзи даврларда эса 500-600 таси нобуд бўлган. Қадимда аҳоли ўлимнинг юқорилиги, кайд этилганидек, аҳолининг турмуш даражасига, тиббий хизматларнинг етишмаслигига, аҳолининг маълумотлик даражасининг пастлигига, фарзандлар туғилишининг юқорилиги ва фарзандлар туғилиши орасидаги даврнинг нисбатан қискқалиги каби омиллар билан боғлиқ эди.

Туғилиши юқори бўлган давлатларда кейинги 15-20 йил ичида аҳоли сони йилига 2,5-3,2 фоиздан кўпайиб бормокда. Бугунги кунда 40 дан ортик давлатда туғилишнинг йиғинди коэффиценти 4,1-7,5 тани ташкил этмокда. Шунини алоҳида кайд этиш лозимки, кейинги 10 йил ичида дунёдаги туғилиш юқори бўлган давлатлар сони камайди. 1989 йили бундай давлатлар сони 79 ни ташкил этган бўлса, 2005 йили уларнинг сони 27 тага камайди ва 42 тани ташкил этди. Агар 1989 йили ушбу давлатларда истиқомат этувчи аҳоли салмоғи дунё аҳолисининг 23 фоизини ташкил этган бўлса, 2000 йилга келиб, бу кўрсаткич деярли 14 фоизни ташкил этди.

Иккинчи гуруҳ - оилада туғилиш даражаси ўртача бўлган давлатлар. ушбу давлатларда туғилишнинг йиғинди коэффиценти 1-4.0 ни ташкил этади. 1989-2005 йилларда дунёда туғилиш д i .-оджаси ўртача бўлган давлатлар сони 44 тадан 57 тага етди. яъки : паз куплиди.

Туғилиш даражаси ўртача бўлган гуруҳда истиқомат этувчи аҳоли 2005 йилда дунё аҳолисининг 37,0 фоизини ташкил этди. Мазкур давлатларда туғилишнинг бундай даражада бўлиши уларнинг тарихан таркиб топиб келган ижтимоий-иқтисодий омиллари билан боғлиқдир Туғилиш даражаси ўртача бўлган жойларда аҳолининг ўсиш суръата бир текис сакланиб туради. Уларда аҳолининг кескин кўпайиб кетиши ёки камайиб кетиши холлари купшмайди Аҳоли таққиётини оошқариш, иқтисодпзтни ривожлантириш борасидаги муаммоларни хал этиш бирмунча енгил кечади.

Учинчи гуруҳ - туғилиш даражаси паст бўлган давлатлар. Бу давлатларда аҳоли йилига 0,7-0.9 фоизга кўпайиб боради. Оилаларнинг аксарият қисмида 1 ёки 2 тадан бола бор, холос. Шунини таъкидлаш лозимки, 1989-2005 йилларда туғилиш даражаси кам бўлган давлатлар сони 32 тадан 71 тага кўпайди ёки 2 баробардан зиёд ўсди. Хозирги даврда ушбу давлатларда дунё аҳолисининг деярли ярми истиқомат этмокда. Демак, XXI аср бошларига келиб, дунё аҳолисининг деярли ярми кам болали оилаларда истиқомат этмокдалар. Сўнгги гуруҳ давлатларида истиқомат этувчи оилаларда туғилишнинг бундай камайиб кетиши, биринчи навбатда,

капиталистик муносабатлар кенг тарқалиши билан боғлиқдир. Таъкидлаб ўтганимиздек, капиталистик ишлаб чиқариш шароитида саноат ривожланиб, шаҳарлар сониинг ўсиши ва шаҳар турмуш тарзининг кенг тарқалиши учинчи гуруҳга мансуб давлатларда туғилишнинг қисқаришига олиб келди. Айниқса, аҳолининг асосий қисми шаҳарларда яшовчи Европа мамлакатларида туғилиш жуда камайиб кетган.

Ушбу гуруҳ давлатларида ҳозирги даврда туғилиш даражасининг камайиб кетишига олиб келган навбатдаги омил аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда, ёлланма ишларда кўпроқ қатнашишидир. Иқтисодий ривожланган давлатларда туғилишнинг камайишига олиб келган омиллардан яна бири, оиланинг бузилиши, яъни никоҳдан чиқиш ҳолларининг ниҳоятда кўплигидир. Юқорида кайд этилганидек, никоҳнинг қисқа вақт давом этиши оилада бола сониинг ўз-ўзидан камайишига олиб келади. Бундан ташқари, барча иқтисодий тараққий этган давлатлар қатори, Шимолий Америкада ҳам фан-техника ривожланиб, ишлаб чиқариш соҳаларига кириб бориши натижасида аҳолининг таркибида ишсизлик тобора кўпайиб бормоқда.

Баъзи жойларда давлат томонидан олиб борилаётган туғилишни чеклашга қаратилган демографик сиёсат ҳам туғилишнинг камайишига олиб келмоқда. Буни Осиёнинг энг йирик давлатлари - Хитой ва Хиндистон мисолида кўришимиз мумкин.

Хитойда оиладаги болалар сонини чеклаш давлат дастурига киритилган. 1970 йиллардан бошлаб, аҳоли ўртасида туғилишни камайтириш учун қатор тадбирлар қўллана бошланди, натижада Хитойда туғилиш кескин камайди. БМТ маълумотларига қараганда 1970-1974 йил ҳар бир аёл ўзининг фарзанд кўриш даврида ўртача 4,8 фарзанд кўрган бўлса, 1986-1990 йилларда 2,1, 2005 йили 1,7 тадан фарзанд кўришган.

Хиндистонда ҳам туғилиш давлат томонидан назорат қилинади, Оилада болалар сонини чеклаш давлат дастурига киритилган. Бу маъна ала юзасидан бир канча ташкилотлар махсус тадқиқот олиб борадилар. Улар жумласига оилани режалаштириш ассоциацияси, Хиндистон тиббиёт ассоциацияси, Хиндистон Кдш ярим ой жамияти каби ташкилотлар қиради. Хиндистонда туғилишнинг камайишига аҳоли саводлилиқ даражасининг ошиши ҳам таъсир этмоқда. Масалан, 1971 йили Хиндистон аҳолисининг 29,4 % саводли эди. Ҳозирги даврда 40 % дан юқори аҳоли саводлидир.

Туғилишни назорат қилиш ҳамда халқнинг савод даражасини кутариш, тиббиётни ривожлантириш натижасида Хиндистон давлати туғилишни анча камайтиришга эришган. Масалан, 1970-2005 йилларда ҳар бир аёл ўз умри давомида қўрган фарзандлари сони 5,4 дан 2,9 гача камайди.

Маълумки, Осиё аҳолисининг 70 % дан кўпроғини Хитой ва Хиндистон аҳолиси ташкил этади. Шунинг учун Хитой ва Хиндистонда туғилишнинг нисбатан камайиши бутун Осиё бўйича туғилиш кўрсаткичига таъсир қилди. 1970-2005 йилларда туғилиш Осиёда деярли 2 баробар камайди ва туғилишнинг йиғинди коэффициенти 2005 йилда 2,4 ни ташкил этди.

Ҳозир саноати ривожланган мамлакатларда (иммиграцияни ҳисобга олмаганда) аҳолининг кўпайиши ё нолга, ёки манфий қийматга тенг

бўлмоқда. Бу ходисани демографик ўтиш назарияси изохлайди, унга кўра даромадлар ошиши ва аёллар эмансипациясидан тортиб, бола туғилишига муносабат ўзгаришигача - қатор ижтимоий омиллар туфайли муайян даврда ер шари аҳолисининг сони кўпайиши тўхтади. Инсоният юқори даражалардаги туғилиш ва ўлимдан паст даражалардаги туғилиш ва умр узунлигига ўтади. Ҳозирги вақтга келиб, бу жараён ривожланган мамлакатларда тугалланди ва эндиликда ривожланаётган мамлакатларда кечмоқда. Демографик омилнинг ўзгариб бориши глобал муаммо бўлиб, у кўп жиҳатдан жамиятнинг ҳолати ва ривожланишини белгилайди. Меҳнат иқтисодиёти меҳнат муносабатларининг қатнашчиси бўлган аҳоли қисмига алоҳида эътибор беради.

Олимларнинг ҳисоблашларича, яқин ярим аср ичида сайёрамиз аҳолиси сони қарийб икки баравар ошганидан кейин, туғилиш ва ўлим кўрсаткичлари барча мамлакатларда умуман тенглашади. Демографик ўсиш назарияси гўё инсониятга ресурслар етмай қолиши мумкинлиги тўғрисидаги ваҳимали башоратларни рад этади. Овқатланиш бўйича халқаро ташкилотнинг маълумотларига қараганда, мавжуд ресурслар билиб ишлатилса, 20—25 млрд одамни боқишга бемалол етади. Яъни, олимларнинг ҳисобларига кўра, улар сайёрамизда яшайдиган одамларнинг энг кўп миқдоридан ҳам кўпроқ миқдордаги одамларни боқишга етарлидир.

Ер курраси аҳолиси ҳозирги кунда жуда ёш, айниқса ривожланаётган давлатларда ва бундай ёш таркиби меҳнатга лаёқатли бўлмаган аҳолини боқиш сезиларли даражада иқтисодий харажатларни талаб қилади. Масалан, 15 ёшгача бўлган болалар ривожланаётган мамлакатларда умумий аҳолининг тахминан 40%, ривожланган давлатларда эса 21% ташкил қилади. Шунинг учун ривожланаётган давлатлардаги ишлаётганлар ривожланган давлатлардагига қараганда икки баробар кўпроқ болани таъминлашлари керак. Ҳозирги кунда Швеция ва Буюк Британия аҳолисининг тахминан 65 % меҳнатга лаёқатлиларни ташкил қилади: ишлаётганлар Швецияда 18% ва Буюк Британияда 19% аҳолини-меҳнатга лаёқатли бўлмаган ёшларни қўллаб-қувватлаши керак. Бу мамлакатларда асосий муаммолар табиий ўсиш даражасининг пастлиги ва 65 ёшдан юқори бўлган қариялар билан боғлиқ бўлиб, улар аҳолининг 16-18% ташкил қилади.

2050 йилга бориб Италия, Япония, Россия каби мамлакатлар аҳолиси қисқаради, Буюк Британия аҳолиси ҳозирги даражада қолади. Мали, Саудия Арабистони ва Нигерияда шу давр ичида аҳоли сони 3 баравар, Миср ва Кенияда 2 баравар ошади. БМТ мутахассислари ривожланган мамлакатларнинг аҳолиси умуман 2050 йилга бориб 1,8 млрд кишидан 1,16 млрд кишигача қисқаради, ривожланаётган мамлакатларнинг аҳолиси эса 4,57 млрд кишидан 8,2 млрд кишигача кўпаяди деб ҳисобламоқдалар.

Барча замонавий демографик жараёнлар орасида аҳоли кексайиши жараёни жунроқ ўлчанадиган, тахминлар қилиниши қулайроқ ва аслида, ўз оқибатларига кўра хавфлироқ бўлган жараёндир. Шундай бўлса-да, у энг кам тадқиқ қилинган жараёнлардан бири эканлигича қолмоқда. Демографларнинг фикрича, мамлакат аҳолиси ундаги ёши қайтган шахслар улуши 7—8 %дан

ошган тақдирда кексайган ҳисобланади. Ғарбдаги иқтисодий ривожланган давлатларнинг кўпчилигида 65 ёшли ва ундан каттароқ ёшдагиларни, баъзи мамлакатларда эса 60 ёшдан ошганларни ёши қайтганлар тоифасига киритиш қабўл қилинган.

Аҳолининг кексайиши Францияда XVIII асрнинг охирида бошланиб, кейинчалик аста-секин барча ривожланган мамлакатларга тарқалган. Лекин авваллари ҳеч қачон ёши қайтган одамларнинг улуши ҳозиргидек тез ва кўламдор ошмаган. 2006 йилда ёши қайтган кишилар улуши Германияда 15,0 %, Англияда 16 %, Францияда 15 %, АҚШда 13 %, Японияда 13 % ни ташкил этди.

Аҳоли кексайишининг сабаби икки хилдир. Бир томондан, бу —туғилиш камайиши бўлиб, бунинг оқибатида болалар ва ёшлар улуши қисқаради. Иккинчи томондан, бу — умр узунлигининг ошишидир.

Аҳолининг кексайиши бир қатор иқтисодий ва ижтимоий оқибатларга олиб келиши мумкин. Биринчидан, ёши кекса одамлар улушининг ошиши ўз навбатида аҳолининг иқтисодий фаоллиги пасайишига олиб келади. Одамнинг ёши қанчалик катта бўлса, махсулдорлиги шунчалик паст бўлади, деб ҳисобланади.

Иккинчидан, аҳолининг кексайиши иқтисодиётда ёшлар улуши камайишини англатади, бу эса, айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, иш билан банд аҳоли касб-малака ва тармоқ таркибининг ўзгариши жараёни ва, бинобарин, иқтисодиёт самарадорлиги ошишини секинлаштиради. Иқтисодий самарадорлик ошишининг секинлашиши аҳоли ҳаракатчанлигининг пасайиши билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Учинчидан, пенсия фондлари зиммасига пенсиялар тўлаш харажатларининг бениҳоя оғир юки тушади, зеро, пенсионерлар улуши кўпайиши билан бир йўла пенсия фондларига маблағ тўлаб борадиган ишга қобилиятли аҳоли салмоғи қисқаради.

Тўртинчидан, ночор қарияларга ёрдам кўрсатиши лозим бўлган давлат ижтимоий хизматларига иш кўпаяди, қарияларни парвариш қилиш учун тўлов каби муаммолар кўпаяди.

Бешинчидан, ёши қайтган кишиларга тиббий хизматлар кўрсатиш учун кўшимча маблағ сарфлаш, *геронтологик* муассасалар тармоғини кенгайтириш ва бутун соғлиқни сақлаш тизимини сифатли тарзда қайта кўришни талаб қилади.

Олтинчидан, ҳали ишлашни истайдиган «ёш қариялар»ни иш билан таъминлаш лозим. Бу осон вазифа эмас, чунки, маълумки, пенсия ёшига етмаганларга ҳам иш ўринлари етишмайди. Ёши қайтганларда фаол ҳаётий позицияни сақлаб қолиш, уларни ижтимоий ҳаётга жалб этиш, ёлғизликка қарши кураш ҳам ғоят муҳимдир.

Еттинчидан, аҳолининг кексайиши моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасининг тўзилмасига таъсир этади. Ахир ёши қайтганларнинг талаб-эҳтиёжларига мувофиқ равишда товарлар ва хизматлар ассортиментини ўзгартиришга тўғри келади. Баъзи технологик операцияларни ҳам ўзгартириш, машина ва ускуналарни ходимларнинг ёш хусусиятларига мослаштириш керак бўлади.

«Қариялар кўпайиши» аста-секин бутун дунёни қамраб, кўплаб муаммоларни юзага келтирмоқда. Инсоният мазкур тенденция туфайли келиб чиқадиган вазифаларнинг муҳимлигини тушуниб етиши даркор. Кўпчилик мамлакатлар ёши қайтган одамларнинг муносиб ҳаёт кечиришини таъминлаш учун ҳозирдаёқ кўп ишларни амалга оширмоқдалар. Лекин кенг қамровли давлат сиёсатининг ишлаб чиқилиши бу муаммони ҳал қилади деган умиддамиз.

Таянч атамалар: Ижтимоий-иқтисодий омиллар, табиий-биологик омиллар, демографик омиллар, Аҳоли такрор барпо бўлиши, туғилиш, аҳолиси сони, ўлим

Назорат саволлари:

1. Аҳоли такрор барпо бўлишининг нечта тури бор?
2. Ривожланаётган мамлакатларда қандай демографик сиёсат олиб борилмоқда?
3. Ривожланган давлатларда демографик сиёсат?

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
2. Корылов V.A. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. – M.: 1999. – 124 s.

Qo'shimcha adabiyotlar

3. Abdurahnmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
4. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
5. Axmedov E. O'zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – T., 2002.
6. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
7. Bo'rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o'quv qo'llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
8. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
9. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O'zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o'quv qo'llanma). – T., 2006.

10. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya “Dashkov i K”, 2004. – 244 s.
11. Soliev A.S., Bo‘rieva M.R va boshqalar. Qishloq joylar demografiyasi. – T., 2005. - 140 b.

Elektron manbalar:

1. <http://www.demoscope.ru>.
2. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
3. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.